

УДК 81.25 (075.8)

Т. М. Нікольченко, М. В. Нікольченко

МІСЦЕ ПЕРЕКЛАДУ В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ X – XVIII СТОРІЧ

Проблема перекладу сягає своїм корінням у глибоку давнину. Вона багатоаспектна, багатогранна. У статті досліджуються перекладацькі процеси на тлі розвитку української літератури, починаючи від її витоків – перекладної християнської літератури й до творчості Григорія Сковороди.

Ключові слова: слов'янська абетка, перекладна література, візантійська література, біблійні переклади, Євангеліє, Псалтир, Апостол, латиномовна українська поезія, польськомовна українська поезія, переклади Біблії слов'янськими мовами, Остромирове Євангеліє, Пересопницьке Євангеліє, Острозька Біблія Івана Федорова.

Актуальність перекладацької діяльності стала невід'ємною складовою сучасного інформаційного простору, тому й виникає нагальна потреба у навчанні як майбутніх фахівців-перекладачів, так і вчителів-словесників, працівників управлінської сфери цього мистецтву. Розширення комунікації між народами супроводжується вивченням мов та їхнім адекватним перекладом. Вже в давньоруській літературі простежується така багатомовність і багатогранна перекладацька діяльність. Власне цим проблемам і присвячена дана стаття.

Метою статті є з'ясування сутності перекладу як процесу міжмовної та міжкультурної комунікації, який формується ще в період давньоукраїнської літератури та перші спроби створення теорії перекладу, які пов'язуються з виданням «Адельфотесу» та іменами викладачів Києво-Могилянської академії.

Завдання статті – здійснити систематизований виклад історії перекладу в давньоукраїнській літературі від найдавніших часів до творчості Г. Сковороди на тлі та у зв'язках із процесами європейської (світової) естетичної свідомості. Подальші наукові розробки питань перекладу викладені авторами статті у підручнику «Теорія і практика перекладу».

Література Київської Русі XI – XII ст. складається як з оригінальних, так і з перекладних пам'яток. Перекладна література мала великий вплив на оригінальне письменство, нерідко визначаючи його жанри, композицію, ідейний зміст. Величезна більшість пам'яток перекладної літератури Київської Русі має своїм джерелом літературу візантійську, тобто сукупність творів грецькою мовою, написаних у Візантійській імперії з IV до XV ст. і за своїм складом дуже різноманітних. Створюючись на основі античної спадщини, візантійська література увібрала в себе також частину доробку старослов'янської літератури, низку пам'яток східних літератур, зазнала згодом і впливу літератур Західної Європи [2]. Але до слов'янського читача, який шойно прийняв християнство, прийшла вона не у всій своїй повноті, а переважно вибірково – спочатку в складі Біблії. Величезна заслуга у долученні слов'янського люду до Книги Книг належить видатним слов'янським просвітителям братам Кирилу і Мефодію. Як зазначає академік В. Істрін, «...по-перше, Кирило, відправившись з братом 863 року у місіонерську подорож до Моравії, створив першу впорядковану слов'янську азбуку і цим саме започаткував широкий розвиток слов'янської писемності. По-друге, Кирило і Мефодій переклали з грецької мови багато книг, що слугувало початком формування старослов'янської літературної мови та слов'янської

книжної справи. По-третє, Кирило і Мефодій протягом довгих років вели серед західних і південних слов'ян велику просвітницьку роботу і цим сприяли розвитку писемності у цих народів» [4, с. 5].

Як слушно зазначив В. Шевчук, «найдавніша писемна література на нашій землі постала на основі двох джерел: усної словесності, твореної продовж попередніх віків, а з прийняттям християнства – із засвоєння візантійсько-болгарського культурного експорту» [12, с. 22].

Про місце перекладів в історії давньоукраїнської літератури досить розлого викладено у монографії О. Білецького «Візантійсько-болгарська перекладна література» [2]. Як зазначав дослідник, перекладна література мала переважно практичну мету. Вона слугувала поборникам нового релігійного культу у пізнавальному значенні, прищеплюючи їм нові поняття, почуття, формуючи нові правила поведінки. О. Білецький заважив, що з великого різноманіття літератури в Київську Русь Візантія імпортувала не те, що призначалося для верхівки візантійського суспільства, написане прозаїками і поетами, які продовжували античні традиції. Передавалося лише те, що було необхідним для потреб нового християнського культу. Отже, коротко охарактеризуємо найраніші з перекладної літератури у слов'янському світі книги – ті, що входили до складу Біблії.

Цей звід складається як з пам'яток староеврейської літератури, так і з пам'яток християнсько-грецької літератури. Перша частина біблійного зводу (Старий Заповіт) складається з книг розповідних (книга «Буття», книга «Вихід», книги Ісуса Навина, Суддів, Рут, чотири книги «Царств» та ін.), книг ліро-епічних (твори пророків, книга Іова), ліричних (Псалтир, Пісня пісень), законодавчих і т.п.

У епічній частині Старий Заповіт подає староеврейські міфічні перекази про створення світу, про життя першої людської пари – Адама і Єви в раю, чудесному гаю, створеному богом, про порушення людьми божественної заборони і вигнання їх з раю. Далі розповідається про життя перших людей і їхнє потомство аж до того часу, коли розгніваний бог вирішив знищити рід людський потопом, залишивши з усіх людей тільки праведника Ноя з його сім'єю; про міфічну історію єврейського народу, який під проводом Мойсея виходить з єгипетського рабства шукати місце «землі обітованої»; про утворення староеврейського царства, його поділ і зруйнування асирійцями і вавилонянами, про вавилонський полон і повернення на батьківщину.

У другій частині Біблії (Новому Заповіті) розповідається про чудесне народження, життя, вчення, чудеса, смерть і воскресіння Ісуса Христа, про останні часи людства, про кінець світу і «страшний суд» над живими і мертвими.

Біблійні книги відкривали оберненому в християнство читачеві цілий світ різноманітних нових настроїв і образів, виховували неофітів у смиренній покорі новому божеству. Багаторазово й різноманітно теми, мотиви, образи біблійних книг були використані подальшою літературою. В історію слов'янської культури увійшло «Остромирове Євангеліє» (1056-1057) як неперевершений зразок давньослов'янського мистецтва рукописної книги та «Пересопницьке Євангеліє» (1556-1561), яке справедливо вважається важливою віхою в історії розвитку української мови. Таким чином, перші переклади Біблії, які мали практичне, настановче значення, підготували ґрунт для перекладів і літератури світського, художнього спрямування. У Київській Русі протягом XI – першої половини XIII століття перекладалися наукові збірки («Фізіолог»), історичні та літературні твори («Історія іудейської війни Іосифа Флавія»). Як засвідчує літопис [7, с. 89], Ярослав Мудрий зібрав писців, які перекладали з грецької і написали багато книжок, що зберігалися у церкві Софії Київської – першій бібліотеці на Русі. «Ізборник» Святослава 1073 року містить, окрім церковних творів,

статті з граматики, поезики, логіки, загадки. До «Ізборника» 1073 року додано список книг, які церква забороняла читати віруючим. Це був перший приклад цензури. Згаданий додаток був цікавий тим, що до нього увійшло чимало книг світського змісту, що були в обігу в XI ст., але до нас не дійшли.

Переписувачі відомих у країні з 10 ст. старослов'янських перекладів Святого Письма – ченці монастирів Київської Русі несвідомо вносили у тексти окремі фонетичні та морфологічні риси української мови. Українські елементи проникали і в переклади творів світської літератури – історичних (хроніки), географічних («Християнська топографія»), художніх (повість про Варлаама і Йоасафа, «Александрія» та ін.). Складений у Візантії збірник афоризмів і притч «Пчела», перекладений у 12 ст., неодноразово переписувався в Україні протягом кількох сторіч, поступово збагачуючись українською народною лексикою та фразеологією. Найвизначнішою пам'яткою на українській мові є «Пересопницьке Євангеліє» (1556-1561), де відбилися характерні особливості тогочасної мови. У XVII – XVIII ст. в Україні поширюються у перекладах з латинської, італійської, польської мов рицарські романи (про Бову Королевича, про Петра Золоті Ключі та ін.), моралізаторські твори («Повість про сімох мудреців»), байки Езопа, окремі новели з «Декамерона» Боккаччо, зазнаючи істотних переробок на українському ґрунті. Посилаємося на видання «Тисячоліття: Поетичний переклад України-Руси. Антологія». – К.: Дніпро, 1995. Упорядник цього видання М. Москаленко у передмові наголошує на тому, що, починаючи з X – XI ст. перекладні книги з Болгарії ввозилися на землі України-Русі. Тут вони активно поширювалися і переписувалися. Мова цих книг (староболгарська, вона ж старослов'янська, або просто слов'янська) була зрозумілою. Протягом двох останніх століть і досі точаться дискусії щодо походження слов'янської мови та її відношення до книжних типів давньоруської літературної мови. Як зазначає М. Москаленко, вони пов'язані з релігійною і світською літературою, але між ними немає різкої межі. Упорядник антології наводить величезну кількість текстів релігійного, богословського, світського характеру, які були відомими поціновувачам «мудрощів» на слов'янських землях завдяки невтомній праці безвісних перекладачів. Слушним є зауваження М. Москаленка про те, що «ні в українській, ні в російській, ні в болгарській науці, ні в філологічних студіях інших слов'янських народів досі немає узагальнюючих досліджень перекладної літератури IX – XV століть, що є великою спільною спадщиною всіх слов'янських народів, які прийняли кириличну абетку» [9, с. 29].

У літературі давній ще не існувало теоретичних засад у перекладацькій справі. Майже всі поети й письменники давньоукраїнської доби були практиками – не лише у переписуванні книг, а водночас і перекладачами, що робило їх справжніми майстрами книжної «багатотрудної роботи». Вони володіли старослов'янською, латинською, грецькою, польською, староукраїнською, а зчаста й іншими мовами. Як зазначають відомі українські медієвісти В. Яременко та В. Микитась, «характерною особливістю середньовічної культури була двомовність і багатомовність. Поряд із народними мовами вживалася латина, яка відіграла велику роль у розвої науки і культури. Вся усна словесність створювалася новими національними мовами, а красне письменство – латинською мовою» [8, с. 12–13]. Як зазначає В. Яременко, десятки тодішніх авторів творили водночас кількома мовами [1, с. 11].

У давньоукраїнській літературі наявні такі масиви творів як українська латиномовна та польськомовна поезія. Українська латиномовна поезія пов'язана з творчістю тих українців, які у XV – XVI ст. навчалися в університетах Західної Європи, де мовою науки й літератури була латина. Зародження української польськомовної

поезії обумовлювалося прийняттям Люблінської унії у 1569 році, після якої польська мова була поширена в Литві, Білорусії та в Україні. Нею писали свої твори і власне українські письменники – Мелетій Смотрицький, Лазар Баранович і поети, які можуть бути залучені як до польської, так і до української літератури – Мартин Пашковський, Симон Шимонович, брати Замоїські та ін. Дійшла до нас і величезна кількість книжних, тобто авторських, творів, писаних староукраїнською мовою. Один із перших таких віршів – опис герба, надрукований в Острозькій Біблії, автором якого був Герасим Смотрицький [3, с. 9–10]. Отже, побутування на теренах давньоукраїнських земель у культурному середовищі – від старослов'янської, латини, інших європейських мов, викликане складними історичними умовами, – породило явище так званого «полілінгвізму». Це давало змогу в іншомовних творах відшукувати нові теми, ідеї, яскраві художні образи, попри сувору релігійну регламентацію. Давньоукраїнський читач, навчившись читати чуже, почав творчо переробляти й те, що надходило від різних народів світу. Орієнтуючись на свого читача, давньоукраїнські письменники писали свої твори чи то латиною, чи то польською, чи то староукраїнською мовами, а зчаста і самі ці твори перекладали для тих, хто володів мовою іншою. Протягом XV – XVII століть в українських землях для потреб навчання у братських школах створюється ціла низка різномовних підручників з граматики як слов'янської, так і грецької, польської мов. У Львові у 1531 році була складена і видана книга «Адельфотес. Грамматика доброглаголивого еллинословенского языка» [6, с. 15]. Особливістю цієї книги було те, що надрукована вона була двома мовами – грецькою і слов'янською; грецькі терміни порівнювалися зі слов'янськими. Водночас ця книга слугувала підручником з грецької мови у східних школах. У Середньовіччі були відомі грецько-польські, латино-польські підручники, якими послуговувалися учні. Таким чином, практична діяльність письменників, поетів-перекладачів давньоукраїнської доби – від зародження масової писемності і до літератури нової – виконала велику просвітницьку місію. Ця проблема заслуговує на глибоке вивчення. Поступово виникає потреба і в теоретичному обґрунтуванні складних процесів перекладу цього періоду.

Однією з перших і найцінніших спроб обґрунтування теорії і практики перекладу у староукраїнській лексикографії є «Лексікон словенороскій», який було видано в друкарні Києво-Печерської лаври 1627 р. Його автор – Павло Беринда – мовознавець-лексикограф, поет, перекладач, педагог, друкар, гравер. Над «Лексіконом» він працював понад 30 років. Тут є елементи енциклопедичного, тлумачного, етимологічного, орфографічного та деяких інших видів словників. «Лексікон» налічує 6982 реєстрових слова, складається з двох частин. У першій із них 4980 церковнослов'янських слів перекладаються тогочасною книжною українською мовою. У другій частині тлумачаться іншомовні власні назви та імена людей (2002 реєстрових слова) [11, с. 23].

Отже, перекладацька діяльність давньоукраїнських письменників, перш за все, мала на меті просвітницьку місію. Але глибоких досліджень цього питання в українському перекладознавстві ще обмаль. Маємо дослідження І. Корунця [5]. Одна з вагомих спроб заповнити цю прогалину належить дослідникам кафедри логіки Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого (м. Харків). Вчені Юркевич О. М. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри логіки академії і Бевз Н. В. – пошукувач кафедри теоретичної і практичної філософії цієї ж академії простежили проблему «Переклад філософських текстів в Україні: історія і сучасність» [13]. У публікації слушно завважено, що перекладацька писемність бере свій початок ще з часів Київської Русі, наголошується на високому рівні перекладів давньоруського періоду. В XV сторіччі розширюються культурні зв'язки українського

суспільства з Західною Європою, що потребувало неабиякої лінгвістичної підготовки учасників взаємовідносин. Важливу роль в історії культури східнослов'янських народів відіграла Острозька Біблія, надрукована Іваном Федоровим у Острозі 1581 року слов'янською мовою у перекладі з грецької. Ця книга для Заходу була своєрідним свідченням ідеологічної і моральної зрілості слов'янського люду.

У XVII столітті Києво-Могилянська Академія стає центром перекладацької діяльності. На більш високому рівні перекладаються в стінах Академії окремі біблійні тексти, філософські та богословські трактати. У 1734-1745 рр. (із перервами) тут навчався Г. Сковорода. Цікавою сторінкою укр. перекладної літератури XVIII ст. були переклади й переспіви Г. Сковороди з Овідія та Горація. Як зазначають вчені [13], «незважаючи на велику кількість досліджень..., малодослідженою залишається постать Г. Сковороди як блискучого перекладача і теоретика перекладу». Автори дослідження аналізують переклади Г. Сковороди з грецької, з латинської мов і наголошують на тому, що зауваження у видатного письменника щодо перекладу розсіяні у його примітках до творів. Наводиться приклад того, що Г. Сковорода поділяє перекладачів на дві категорії: перекладач-букваліст (translator) і перекладач-тлумач (interpretes) [10, с. 177]. У науковій розробці аналізуються і філологічні пошуки Г. Сковороди, простежуються його погляди щодо вибору перекладацького тексту, що дає можливість творчого підходу до перекладу. Слід зазначити, що спостереження про майстерність Г. Сковороди, які проведені фахівцями-філософами під кутом зору перекладу власне філософських творів в Україні, стануть у пригоді і лінгвістам для висвітлення багатогранної діяльності українського непересічного генія, і є безпосереднім внеском у теорію перекладу.

У Середні Віки переклади були переважно буквальними, в XVII – XVIII ст. – «вільними», для яких характерними були скорочення і навіть зміни. Пізніше перекладачі прагнуть до відповідності оригіналу, до точної передачі змісту і художніх особливостей твору. Але перекладацька діяльність залежала чи то від потреб «офіціозу», чи то від особистих смаків і уподобань перекладача. Умови в Україні XVII – XVIII ст. мало сприяли розвитку культури перекладу в залежності від політики відношення до українського народу. Спочатку Петро I, а потім Катерина II своєю політикою призвели до руйнації кращого в Європі вищого навчального закладу – Києво-Могилянської академії. Відбувається офіційний відтік українських науковців і діячів культури до Росії. Українська мова заборонена, а офіційною мовою стає російська. Григорій Сковорода більшість своїх перекладів здійснював російською мовою, і лише 7 творів було перекладено ним на українську книжну мову того часу [13, с. 243].

Список використаної літератури

1. Аполлонова лютня: поети XVII – XVIII ст. / Перед. В. Яременка; упоряд. та прим. В. Маслюка, В. Шевчука, В. Яременка; За ред. В. Кречотня. – К. : Молодь, 1982. – 320 с.
2. Білецький О. І. Візантійсько-Болгарська перекладна література [Електронний ресурс] / О. І. Білецький. – Режим доступу: <http://www.ukrcenter.com/library/read.asp?id=292>.
3. Давня українська література: хрестоматія / За ред. М. М. Сулими. – 2-ге вид. – К. : Освіта, 1992. – 576 с.
4. Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки / В. А. Истрин. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 180 с.
5. Корунець І. В. Біля витоків українського перекладознавства / І. В. Корунець // Всесвіт. – 2008. – № 1/2. – С. 188–194.

6. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – К. : Академія, 2007. – 752 с. – (Nota bene).
7. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
8. Микитась В. Л. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Л. Микитась. – К. : Абрис, 1994. – 288 с.
9. Москаленко М. Н. Тисячоліття: переклад у Державі слова / М. Н. Москаленко // Тисячоліття: Поетичний переклад України-Руси : антологія. – К. : Дніпро, 1995. – С. 5–38.
10. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів : у 2 т. / Г. С. Сковорода. – К. : Наук. думка, 1973. – Т. 1. – 532 с. ; Т. 2. – 576 с.
11. Українська література у портретах і довідках: Давня література – література ХІХ ст. : довідник / Редкол.: С. П. Денисюк, В. Г. Дончик, П. П. Кононенко та ін. – К. : Либідь, 2000. – 360 с.
12. Шевчук В. О. Муза Роксоланська: Українська література ХVІ–ХVІІІ століть : у 2 кн. / В. О. Шевчук. – К. : Либідь, 2004. – Кн. 1 : Ренесанс. Раннє бароко. – 400 с.
13. Юркевич О. М. Переклад філософських текстів в Україні: історія і сучасність / О. М. Юркевич, Н. В. Бевз // Філософські обрії. – 2009. – № 22. – С. 236–253.

Стаття надійшла до редакції 24.10.2013

T. M. Nikolchenko, M. V. Nikolchenko

PLACE OF TRANSLATION IN OLD UKRAINIAN LITERATURE IN THE X – XVIII CENTURIES

The problem of translation has its roots in antiquity. It proves to be multifold and versatile. The authors study the translation processes against the backdrop of the development of Ukrainian literature from its origins – translated Christian literature, to G. Skovoroda's works.

Keywords: *Slavic alphabet, translated literature, Byzantine Literature, Bible translations, Gospel, Psalms, the Apostle, Ukrainian poetry in Latin, Ukrainian poetry in Polish, translations of the Bible in Slavic languages, Ostromyr's Gospel, Peresopnytsky's Gospel, Ostrog's Bible by Ivan Fedorov.*

УДК 82-31

М. В. Норец

РОМАН Р. КИПЛИНГА «КИМ» – ВЕКТОР ЭВОЛЮЦИИ ЖАНРА ШПИОНСКОГО РОМАНА

Данная работа посвящена анализу жанровой доминанты шпионского романа Р. Киплинга «Ким». В исследовании предпринимается попытка проанализировать становление жанра шпионского романа в конце ХІХ – начале ХХ века, в контексте происходящих исторических событий, с учётом факта причастности автора тем или иным образом к деятельности британских спецслужб. Автор анализирует шпионский роман «Ким» с точки зрения его жанровой идентификации и его дальнейшего влияния на развитие жанра английского шпионского романа в целом. Предлагается рассмотреть роман Р. Киплинга «Ким» как роман, ставший прародителем и вектором его дальнейшей эволюции.

Ключевые слова: *шпион, жанр, жанровая доминанта, роман, герой.*